

ӘОЖ 811.512.122`39

Тилеужан Динара Мұсабайқызы

«Туран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: dinamit_1994_94@mail.ru

Амангелді Айнұр Амангелдіқызы

филология ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: ainur.amangeldy@mail.ru

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ ЖЫЛҚЫ ӨНІМДЕРІ МЕН ОЛАРДЫ САҚТАЙТЫН ЫДЫС АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Халықтың мәдениеті мен тілі қатар дамиды. Рухани мәдениет те, заттық мәдениет те халықтың тілінде, тілдің кумулятивтік қасиеті арқылы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа аманат етіп қалдырылады. Ал «материалдық мәдениет – жер бетінде тіршілік еткен адамдардың өзі өмір сүруі үшін жасаған түрлі еңбек құралдарымен қоса, мекен-жайы, киген киімі, жүрген көлігі, тұрмыста қолданған дүние атауларының өзінен кейінгі ұрпағына қалдырған заттық байлығы».

Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, кумулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары.

Шынайы өмірдің негізгі көрінісі болып табылатын материалдық мәдениет атаулары тұрмыстағы зат, дүние атауларымен тығыз байланыста қаралады. Өйткені әр зат дүниеге адамның ойлаған ойы мен еңбегінің нәтижесінде ғана келеді. Кейіннен өмірлік қызметіне жарайды. Сонымен қоса, әр ұлт материалдық игілікке өзінің атау береді. Ал ол халық тілінде көрініс табады. Ғаламның тілдік бейнесі әр этностың дүниетанымында айрықша көрініс тапқан.

Тірек сөздер: этнос, тіл, мәдениет, рухани мәдениет лексикасы, заттық мәдениет лексикасы, этнолингвистика, лингво-мәдениеттану, когнитивті лингвистика, ұлттық рух, тілдің кумулятивтік қасиеті, тілдік деректер, символ, тілдік таңба.

В статье названия материальной культуры, являющиеся основным проявлением реальной жизни, рассматриваются в тесном контакте с названиями предметов быта. Потому что каждый предмет рождается только в результате мысли и труда человека и подходит для жизненной деятельности. Кроме того, каждая национальность по своему дает название материального блага. А он проявляется в народном языке.

Представлена роль устной литературы в духовной культуре казахского народа, в том числе лирических эпических стихов. И тексты этих поэм подчинены повседневной жизни людей, названиям вещей и продуктов, то есть лексикону материальной культуры.

В статье авторы провели всесторонний анализ профессиональной материальной культуры, которая встречается в произведениях Козы Корпеш – Баян Сулу, а именно в отношении лошадей, которая в различных вариантах поэмы ориентирована на материальную культуру казахского народа, в том числе на названия конных изделий и тары для их хранения.

Ключевые слова: этнос, язык, культура, лексика духовной культуры, лексика материальной культуры, этнолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, национальный дух, кумулятивные свойства языка, языковые факты, символ, языковой знак.

In the article, the names of material culture, which are the main manifestation of real life, are considered in close contact with the names of everyday objects. Because every object is born only as a result of human thought and work and is suitable for life activities. In addition, each nationality in its own gives the name of the material good. And it manifests itself in the national language.

The role of oral literature in the spiritual culture of the Kazakh people, including lyrical epic poems. And the texts of these poems are subordinated to the everyday life of people, the names of things and products, that is, the lexicon of material culture.

In the article, the authors conducted a comprehensive analysis of professional material culture, which is found in the works of Koza Korpesh – Bayan Sulu, namely in relation to horses, which in various versions of the poem is focused on the material culture of the Kazakh people, including the names of horse products and containers for their storage.

Key words: ethnos, language, culture, vocabulary of spiritual culture, vocabulary, material culture, ethnolinguistics, cultural linguistics, cognitive linguistics, national spirit, of the cumulative properties of language, language the facts, the character of the linguistic sign.

Халық мәдениетінің ұшқыр іздері оның тілінде көрініс табатынын ескерсек, әлем бейнесі адамзат тілінде әр қилы бейнеленеді. Ғылыми ой-тұжырымдардың негізінде халық тілінің

еншісі мәдениетпен толығатынын, ұлт мәдениеті сол этностың тілінде сақталып, болашаққа аманатталатыны сияқты астарлы ой-пікірлер туындау төркіні тереңде жатыр. Айтылған ой

жайында В. фон Гумбольдтің «Тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады» деген тұжырымы – жаңа ғылыми жолдың концепциясының алғашқы нышаны немесе қағидасы. Сондай-ақ оның мәдениет тілдің ішкі құрылымдық бөлшегі деп қарастыруы да тіл табиғатын таныта түсумен қатар, жарыққа шығып келе жатқан ғылыми жаңалықтардың шығу тегіне арқау болғаны сөзсіз. Атап айтқанда, ғалым пікірінше, біріншіден, мәдениеттің екі түрі – материалдық және рухани мәдениеттер ізі халық тілінде сақталады. Екіншіден, мәдениет – ұлт нышанын танытып, тілде өз жүйесін табады, үшіншіден, тіл – адам мен табиғатты жалғастырушы күш, төртіншіден, мәдениет пен халықтық рух – тілдің ішкі формасына тән», – деп көрсетеді [1,32]. Ал, мәдениеттің көне, жаңасын, мәдениеттің арғы-бергі тарихын сөйлетуші де, жеткізуші де тек ана тілдің құдіреті екені, әр халықтың өзіндік тұрмыс-тіршілігі тілі арқылы өрнектелуінен, мәдениеті тіл арқылы басқа елге танылуынан тіл мен мәдениет арасында ажырағысыз байланыстың торабы бар екенінен көрінеді. Мұның нақты ғылыми тұжырымын американдық ғалым Э. Сепир: «Тілдің бір тұғыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тыныс-тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден арыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған мәдениетті өз қалпында көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамиды деуге болады» [2, 136] деп анықтай келе, әр халықтың танымдық ерекшелігі тек тілінің табиғатынан танылатынын көрсетіп, дәлелдейді. Соның негізіндегі адамзаттың дүниені тануы мен ойлау арасындағы тәсілінің тіл құрылысын байланыстылығын этнолингвистикалық болжам ретінде баяндаудан туған «Сепир-Уорф болжамы» халықтық тіл мен ұлттық дүниетанымды танудың ғылыми алғышарты іспеттес болғаны – ғылымның жаңа сатыға аяқ басқандығының дәлелі.

Тіл мен мәдениет ұғымдарының байланысын, әсіресе ресейлік тілшілер Е.М. Верещагин мен В.Т. Костомаровтың зерттеу еңбектерінде жаңаша қырынан танылады. Олардың: «Тіл – тек сөйлесу, қарым-қатынас құралы емес, ол – адам өмірінің материалдық және рухани мәдениетінің сол ұрпаққа тән тума қасиеттерін жинақтаушы, сақтаушы құрал, осы арқылы болашақ ұрпаққа жеткізуші құрал. Мұны тілдің кумулятивтік қасиеті деп танымыз. Тілдің

тағы бір қоғамдық қызметі – әлеуметтік өмірде адамдарды жеке тұлға ретінде, ұлт өкілі ретінде қалыптасуы» [3, 10] деген ойлары бүгінде этнолингвистика пәнінің қоғамдағы әлеуметтік орнын нақтылай түскендей.

Осы орайда мәдениет – қоғамдық фактор, бірақ оның мәдени тұғырға көтерілуіне әлеуметтік ортаның ықпалы зор деп білеміз. Өйткені бір этностың мәдениеті екінші халыққа оның тілдік деректері арқылы баяндалады. Ал тілдік деректер деп отырғанымыз – мәдениетті сипаттаушы сөз символдары мен тілдік таңбалар. Осы жайт туралы мәдениеттің тілге қатысты ерекшелігін зерттеген ресейлік мәдениеттанушы Ю.М. Логман төмендегідей пікірімен сабақтастырады:

«Всякая культура, обслуживающая сферу социального общения, есть язык. Это означает, что она образует определенную систему знаков, употребляемых в соответствии с известными членами данного коллектива правилами. Знаками же мы называем любое материальное выражение (слова, рисунки, вещи и т.д.), которое имеет значение и, таким образом может служить средством передачи смысла. Следовательно, культура имеет, во-первых, коммуникационную и, во-вторых, символическую природу» [4, 6].

Дүние мәдениетін материалдық және рухани арналарға бөліп қарастыру, оның қоғамдағы қызметінің ерекшелігін танытады. Материалдық мәдениет атаулары әр халықтың саналы еңбегінің жемісін, жетістігін анықтайды. Белгілі түркітанушы ғалым Р.Г. Ахметьянов: «материалдық мәдениет атаулары адам қызметінің басты материалды игілікті өндіру жағын белгілейді, яғни тамақ, киім, баспана т.б., оларды талдау халықтың тарихын оқу үшін аса маңызды көңіл аударарлық жай болып саналады» деп көрсетеді [5, 170].

Шынайы өмірдің негізгі көрінісі болып табылатын материалдық мәдениет атаулары тұрмыстағы зат, дүние атауларымен тығыз байланыста қаралады. Өйткені әр зат дүниеге адамның ойлаған ойы мен еңбегінің нәтижесінде ғана келеді. Кейіннен өмірлік қызметіне жарайды. «К материальной культуре следует прежде всего отнести систему средств воздействия на биофизическую сферу (орудия труда) и систему средств физического обеспечения человеческой жизнедеятельности, т.е. то, что было названо культурой жизнеобеспечения» [6, 36].

«Материальная культура включает все, что создано человеческим обществом, и

существует благодаря труду людей, в отличие от явлений природы. Материальная культура – это та вторая природа, которую создал вокруг себя человек в процессе своей материальной трудовой деятельности» [7, 69].

«Материалдық мәдениет – жер бетінде тіршілік еткен адамдардың өзі өмір сүруі үшін жасаған түрлі еңбек құралдарымен қоса, мекен-жайы, киген киімі, жүрген көлігі, тұрмыста қолданған дүние атауларының өзінен кейінгі ұрпағына қалдырған заттық байлығы» [8, 29].

Жалпы әр этностың тілінде заттық атаулардың мәні сол халықтың өзіне тән дүниетанымдық, тұрмыстық ерекшелігін танытады, яғни жаратудағы заттың тура өзі емес, оның халық шығармашылығынан туындаған бейнесі ғана сол елге қызмет етеді. Бұл жерде ғалымдар В. фон Гумбольдт пен А. Потебня тіл дүниені тікелей бейнелемейді, онда адамның дүниені қалай түсінетіні көрініс береді деген болжамдары шынайылықты ақиқаттайды. Қазақ лексикасында заттық мәдениет атауларының сырын танытқан ғалым Ж. Манкеева бұл атаулардың өзіндік ерекшелігін төмендегіше түсіндіреді:

«Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, кумулятивтік қызметі негізінде сақталған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары» [9, 13].

Заттық мәдениет атауларын сан ұрпаққа мұра болып жалғасатын байлықтың көзі екендігін А. Сейдімбек: «Материалдық мәдениет – жер бетінде тіршілік еткен адамдардың өзі өмір сүруі үшін жасаған түрлі еңбек құралдарымен қоса, мекен-жайы, киген киімі, жүрген көлігі, тұрмыста қолданған дүние атауларының өзінен кейінгі ұрпағына қалдырған заттық байлығы» [8, 24], – деп танытады.

Кез келген зат күнделікті тұрмыс қажеттілігін өтеумен қатар, символдық қатынаста да жұмсалады. Зат өзінің формасы, түсі, материалы бойынша жеке сипаттамалары негізінде символдық мәнге ие болады. Ғасырлар бойы жер бетінде тіршілік етіп келе жатқан қай халықтың болмасын күнделікті тіршілігін, салт-дәстүрін, кәсібін ұлттық сана мен талғам негізінде қалыптасқан мәдениетін бейнелейтін өзіне тән материалдық дүниесі ғана оның болмысын таныта алады. Мал шаруашылығына

байланысты заттық мәдениет атаулары осының айшықты айғағы десе де болады.

Мал шаруашылығы ерте заманда ата-бабаларымыздың тіршілігінің тірегі, күнкөрістің негізгі көзі болды. Ал тіл – сол шаруашылықты жүргізетін қауымның ең негізгі қатынас құралы. Демек, ғалым Т. Өмірзақов айтқандай, тіршілік көзі – кәсіп пен олардың таңбалық сипаттамасы – тіл бір-бірімен тығыз байланысты болмақ. Бұған қарағанда қай тілдің болмасын сөздік қоры сол елдің шаруашылығына біршама тәуелді. Мысалы, Сібір халықтарында бір ғана қардың 80-нен астам атауы, бұғыға қатысты 1000-нан астам сөз бар. Араб елінде түйеге байланысты 1000-нан астам атаулар қалыптасқан. Қазақ тілінде тек Ж. Бабалықовтың “Қырандар” деген кітабында саятшылық жөнінде 1000-ға жуық атау сөздер берілген. Жылқы түлігіне байланысты тілдік бірліктер бұдан асып түспесе, кем түспесі анық. Қоғам дамып, халықтың дүниетанымы өзгеріп, кейбір сөздер қолданыстан шығып қалса, керісінше, өмірдің ағымына сай жаңа сөздер пайда болып, қалыптасып, мағынасы дамып, өзгеріп тұрады, яғни, тіл үнемі даму, қозғалыс үстінде болатыны белгілі. Қоғам өміріндегі барлық өзгеріс, жаңалықтар этностың тілінде өз ізін, таңбасын қалдырады.

Мал шаруашылығына байланысты заттық мәдениет атаулары, соның ішінде жылқы шаруашылығына қатысты материалдық мәдениет атаулары халық ауыз әдебиетінде, жырларда мол қамтылған. Біз **Қозы Көрпеш – Баян сұлу** жыры нұсқаларынан мысал келтіруді жөн көрдік.

Жалпы, жылқыдан алынатын өнім атаулары және өнім алуға, сақтауға қажетті зат (ыдыс) атауларын аты айтып тұрғандай, үшке бөліп қарастыруға болады: 1) жылқыдан алынатын өнім атаулары, 2) жылқы өнімін алуға қажетті заттар (ыдыстар), 3) даяр өнімді құюға, сақтауға қажетті зат (ыдыс) атаулары. Жылқыдан алынатын өнімдерге: қымыз және оның түрлері, жылқы (құлын, тай) еті, қазы, қарта, жал, жая, т.с.с. сөздерді жатқызуға болады.

Жаңа сауылған бие сүті **саумал** деп аталады. “Саумалдың көпіршіп, көбіктеніп тұратын қасиетіне қарап сөз төркіні араб тілінен болар деген жорамал жасаймыз. Өйткені бұл тілде “саумал” – көбік, көпіршік мағынасында қолданылады. Түркі, монғол не тунгус-маньчжур тілдерінде “саумал” мағынасына жуық келерлік, әрі төркін боларлық сөз тұлғасын кездестірмедік. Осыған орай, тіліміздегі “саумал” атауы көпіру

қасиетіне байланысты арабтардан ауысқан болуы ықтимал» [10, 27].

Қымыз – бие сүтінен ашытып жасалатын аса құнды, емдік сусын. Оның бірнеше түрлері бар. **Уыз қымыз** – биені алғаш байлағандағы жаңа ашытылған қымыз. **Бал қымыз** деп сүр қазы қосып, әбден өлтіріліп пісілген, бабы келген қымызды айтады. Сақталу мерзіміне қарай **құнан қымыз** (екі түн сақталған қуатты қымыз), **дөнен қымыз** (үш түн сақталған күші мол қымыз), **бесті қымыз** (төрт түн сақталған сапалы қымыз) деп аталады. Шөп буыны қатып, күзде сауылған биенің маңызды қымызын **сары қымыз** дейді. Қыста құлынсыз сауылатын биенің дәмді, қуатты, шипалы қымызды **қысырдың қымызы** десе, көп тұрған немесе үстіне саумал қосылған сапасы төмен қымызды **түнемел қымыз** деп атайды. Жырда бұл топшаға енетін сөздер де кездеседі:

Қозыкені сөзбенен түңілдірді,

Қызы қорқып, шешесін бүгілдірді.

Қырық биенің құлынын байлап қойып,

Сүтін сауып, шешесін шомылдырды
(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Қоңқабай Мейірманұлы нұсқасы), [11, 200].

Қымызды ашыттырып, қысыр байлап,

Тай күзетіп, жалды есіп нөқта сайлап.

Құлын әбден болған соң қара құлақ,
(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Қоңқабай Мейірманұлы нұсқасы), [11, 308].

Ал енді Қарабайдан сөйлейік кеп,

Саба-саба **қымызды** жиғызды көп.

Тоқсан саба толтырып, бата оқыды,

«Сарыбаймен құдалық сөйлескем» деп
(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы), [11, 251].

Түңітіп естігенел, көрген жанды,

Жолдасын ертіп барған жинап алды.

Тоқсан саба **қымызын** жарып тастап,

Тамаққа қарамастан кетіп қалды (Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Бекмұрат Мақанов нұсқасы), [11, 252].

«Жылқының еті – бал, сүті – шекер» деп қазақ халқы жылқының етін де дәріптеген. Кірпияз адам тәрізді шөптің – шұрайлысын, судың – тұнығын тандап, талғап ішетін жылқының еті мен сүтінің тағамдық қана емес, емдік сапасы мен құндылығы да өте жоғары. Қыстың қақаған аязында, желдің өтінде, иен далада қос тігіп, күндіз-түні тыным таппай жылқы баққан жылқышылар жылқының етін жеп, сорпаға құрт қосып ішіп, суықтан қорғанатын. “Жылқы еті – жегенше, сиыр еті – жатқанша, қой еті – таң атқанша” деген мақалдан

жылқы етінің жеңіл, тез қорытылып, тез сіңірілетіндігі байқалса, ал “Жылқы еті – жесең, тісіңе кіреді, жемесең, түсіңе кіреді” деген мақал жылқы етінің түске енетіндей жеңік ас екендігін көрсетеді. Жылқының қадірлі мүшелері саналатын **қазы, қарта, жал, жая** да қазақтар үшін жеңік ас саналады. **Қазы** деп жылқының төстіктен төменгі майлы етін атайды. Мысалы, соғымның қазысы екі елі шықты. Қазы сөзінің осы мағынасына сәйкес **қазы байлады** деген сөз тіркесі қалыптасқан. Ол жылқы семірді, май бітті дегенді аңғартады. Қазы атауы, екіншіден, жылқының майлы қабырғасын етегімен қосып тіліп алып, оны тұздап, бұрыштап, ішекке тығып жасаған ұлттық тағам деген мәнде жұмсалады. Ал жылқының қатпар-қатпар болып келген майлы ішегі және осы майлы ішектен жасалған дәмді тағам қарта деп атаса, жылқының жал майын жал деп атайды. Тілімізде жал сөзінің қатысуымен де тұрақты сөз тіркестері пайда болып, қолданысқа енген. Мысалы, **жал бітті** фразеологизмі жылқыға қатысты тура мәнде оның тойынып, қонданып алғандығы туралы айтылса, ауыспалы мәнде адамға қатысты әл-ауқаты артты, тұрмысы жақсарды деген мағынада қолданылады. Сол сияқты жалы бүтін, жалы кетті фразеологизмдері де тура, ауыспалы мәндерде қолданыла береді. **Жалы бүтін** фразеологизмі тура мәнде күйлі, қонды дегенді білдірсе, ауыспалы мағынасы жағдайы жақсы, уайым-қайғысы жоқ дегенді аңғартады. Ал **жалы кетті** фразеологизмі бұған қарама-қарсы мәнде, тура және ауыспалы мағыналарда жұмсалады. Тура мағынасында жылқы малының арықтағандығын білдірсе, ауыспалы мәнде адамның көңіл-күйі нашарлап, арып, жүдеп жүргендігін сипаттайды. **Жая** сөзі де екі мәнде жұмсалады: біріншіден ол малдың сауырымен жалғасқан екі жамбасының тұтасқан жұп-жұмыр майлы жері (Жирен аттың жоны, жаясы жұп-жұмыр) дегенді білдірсе, екіншіден, жылқының екі жамбас сүйегінің түйіскен тұсындағы дәмді, майлы жері де осылай аталады. Демек, бұл сөздер, біріншіден, жылқы малының дене мүшелерінің атауларын білдірсе, екіншіден, осы мүшелерден дайындалған ұлттық тағам атаулары болып табылады. Жырдан мысалдар келтірейік:

Тазшаға айтты:

«Қодардың орнында сен қал,

Қодар қайтып келгенше, баға тұр мал.

Сыбағанды әкелемін келме сайып,

Тиман-ды **қазы-қарта, жая мен жал**»

(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы), [11, 313].

Бәйбіше айтты:

—Мінезі бұл тазшаның тіпті жаман,

Бәрі де малшылардың өкпе жейді,

Бұған мен **жал-жаяны** қайдан табам?

(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Бекмұрат Мақанов нұсқасы), [11, 232].

Жылқы өнімін алуға, даярлауға қажетті заттар мен құралдар атауларына: **көнек, бие көнек, бүрме көнек, піспек** т.с.с. жатады. **Көнек** деп иленбеген жас теріні шелек тәріздендіріп тігіп алып, ішіне құм кептеп қатырған бие сауатын тері шелекті (көн шелек) айтады. Оны кейде **бие көнек** деп те атайды. Бие көнектің **бүрме көнек** деп аталатын бір түрі бар. Бұлар бие саууға қажетті ыдыстар. Бұларға саумал (бие сүті) құйылады. Дегенмен, мұндай атауларды жырда кездестірмедік.

Ал **саба, піспек, саба аяқ** – қымызды даярлауға қажетті құрал-жабдықтар қатарына жатады. Қазақтар **саба** – кептірілген шикі теріні әуелі құрымға салып, құм кептеп қатырып, содан кейін ысқа салып төрт бойдан құрастырылған, жылқы терісінен жасалған ыдысты (қымыз саба, іркіг саба т.с.с.) айтады. “...өге ерте кездерде біздің тіліміздің өзінде де бұл сөз тек қана “ыдыс” мағынасын білдірген сияқты. Өйткені қазірдің өзінде де тувалар мен Сібір халықтарының кейбіреулерінде “сава” тұлғалы сөз жалпы ыдыс атаулыны білдіреді. Ал қазақ тілінде “ыдыс” сөзі пайда болғаннан кейін “саба” жеке бір заттың атауына айналған” [10, 29]. Яғни, ертеректе бүкіл ыдыс атаулының жалпы атауы ретінде кең қолданыста болған “саба” лексемасының мағынасы даму барысында тарылып, нақты бір зат атауына айналған.

Ханым келді бұл тойға сәніменен,

Ат жетелеп, **саба** артып мәніменен.

Нөкерлері — келін-қыз, кербез жігіт

Көпті көлдей толқытқан әніменен (Қозы

Көрпеш—Баян сұлу (Мұқыш Нукин нұсқасы), [11, 252].

Ханым келді бұл тойға сәніменен,

Ат жетелеп, **саба** артып мәніменен.

Нөкерлері – келін-қыз, кербез жігіт

Көпті көлдей толқытқан әніменен (Қозы

Көрпеш – Баян сұлу, Бекмұрат Мақанов нұсқасы), [11, 252].

Ал **піспек** деп саба, торсық, күбіні пісетін ағаш жабдықты атайды. **Саба аяқ** қымызды даярлау үдерісіне тікелей қатысы жоқ, дегенмен қажетті жабдық. Саба аяқ – сабаның астына қою үшін әшекейлеп жасаған төрт бұрышты жүк аяқ.

Жылқы өнімін алуға, даярлауға қажетті заттар мен құралдар атаулары жырдағы ең аз кездесетін сөздер осы топшаға енетін сөздер.

Көлемді сабалар бес жылқының терісінен даярланған. Сабаның бойына төрт жағынан төрт жылқы терісі ұсталады да, бесінші тері табан болады. **Бес биенің сабасындай** деген сөз содан шыққан. Бұл теңеу толық, етжеңді келген әйел адамдарды, бәйбішелерді сипаттауда қолданылады.

Жылқыдан алынған өнімді құюға, сақтауға қажетті заттар (ыдыстар) топшасына: **торсық, бала торсық, жан торсық, зерен, без аяқ, самар, сүйретпе, мес** тәрізді атау сөздер жатады.

Зерен, шара, без аяқ – қымыз құйып ішуге арналған шағын ыдыстардың атаулары. Ал **торсық, бала торсық, жан торсық** сияқты ыдыстар қымызды шағындап алып жүруге арналған ыдыс атаулары. Мәселен, жан торсық деп жолшының қанжығада жүретін кішкене торсығын айтады.

— «Шын танымай тұрмысың, Айбасекем, Баққаным Қарабайдың қойы»,—дейді.

Екеуі ата-тегін теріседі,

Торсықтағы малтаны бөліседі (Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Молла Рахым нұсқасы), [11, 102].

Оны жарты айға ұқсатып, аузын тығындайтын етіп көннен қатырып істейді. Зерен, без аяқтан басқа ыдыстар, мысалы, **торсық, саба, сүйретпе**ні қымыздың дәмін келтіру үшін ысталған теріден жасайды. Ірі малдың бас терісінен немесе мойын терісінен қымыз құюға арнап жасалынған үлкен торсық – **сүйретпе** деп аталады. Қымыз құятын, ет жасайтын үлкен сопақ астауды (тегене, тегеш) – **самар** дейді. Алайда жырда мұндай атаулар кездеспеді.

Мес. “Айраң, қымыз сияқты сусындарды құятын қой немесе ешкі терісінен жасалған ыдысты бұрын осылай атаған. Тәжік, парсы тілдерінде “меш” сөзі “қой” деген мағына береді. “Меш” сөзі қазақ тілінде “мес” қалпында тұлғаланып, мағынасы жағынан ыдысты білдірерлік өзгеріске түскен, атауға айналған. Демек, “мес” дегеніміз – қой терісінен жасалған ыдыс” [10, 27-28]. Яғни, мес – сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілімен жасалған атау. Орыс тіліндегі “миська” сөзінің түп-төркіні осы сөз болуы мүмкін.

—Ала байтал болдырмас шауып желсем,

Су табармын Баянды маған берсең.

Малы-жаның суға бір қандырайың,

Үйден барып сегіз мес алып келсең,
Сегіз мес үйден барып алып келді,
Ер Қодар байталына теңдеп желді (Қозы
Көрпеш өлеңі, Дәндібай Айтбаев нұсқасы), [11,
25].

Бұл жерге адам келе алмас, бірен-саран,
«Менен қастық келеді» деп болма алаң.
Бір мес қымыз, бір тоқты әкеп берем,
Осы арада түс те жат,—деді,—балам.
Бір мес қымыз, бір тоқты өңгеріп,
Шал келді айтқанындай кешке таман.
Қымызды ішіп, тоқты етін пісіріп жеп,

Қозы кетті, шал қалды: «қош бол, аман!»
(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Қоңқабай
Мейірманұлы нұсқасы), [11, 285].

Жырда аталмыш топшаға жататын сөздер
де сирек те болса кездеседі.

Қорыта келе, “Қозы Көрпеш-Баян сұлу”
жырында қазақ халқының материалдық
мәдениетінен хабардар ететін жылқыға қатысты
кәсіби лексика, соның ішінде жылқы өнімдері
мен оларды сақтайтын ыдыс атаулары молынан
қамтылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. С нем./В. фон Гумбольдт. – Москва: ОАО НГ «Прогресс», 2000.-400 стр.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии/Э.Сепир – Москва: Наследие, 1993.- 168 стр.
3. Верещагин Е.М. Язык и культура./Е.М. Верещагин. – Москва: Русский язык, 1976. -с.248
4. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-нач. XIX века)/Ю.М. Лотман. – Санкт-Петербург, 1994.- 399 стр.
5. Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков/ Р.Г. Ахметьянов. – Москва, 1978.
6. Культура жизнеобеспечения и этнос. – Ереван, 1983.-325 стр.
7. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка/Е.Н. Жанпейісов. – Алматы: Наука, 1989.- 288 стр.
8. Сейдімбек А. Қазақ әлемі/А. Сейдімбек. – Алматы: Санат, 1997.-464 бет.
9. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты/ Ж.А. Манкеева. – Алматы: Ғылым, 1997.-272 бет
10. Нұрмағамбетов Ә. Сөз сырғына саяхат. – Алматы: Жалын, 1990. – 128-б.
11. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2009. Т. 55: Ғашықтық жырлар. — 384 б.

Тилеужан Динара Мұсабайқызы

Лауазымы: магистрант, Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Пошталық мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Түркістан көшесі, 20-35

Ұялы. тел: +777543364 01

Амангелді Айнұр Амангелдіқызы

Лауазымы: филология ғылымдарының кандидаты, қазақ және орыс тілдері кафедрасының аға оқытушысы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Пошталық мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ., Сарыарқа көшесі, 38-712

Ұялы. тел: +77057639992, +77755326492

Использование названий конных изделий и тары для их хранения в лиро-эпических произведениях

Тилеужан Динара Мусабайқызы

Должность: магистрант казахского языка и литературы, университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан

Почтовый адрес: 010000, Республика Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Туркестан, 20-35

сот. тел: +77754336401

Амангелди Айнур Амангелдикызы

Должность: кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахского и русского языков, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Почтовый адрес: 010000, Республика Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сарыаркинская, 38-712

сот. тел: +77057639992, +77755326492

Использование наименований конных изделий и тары для их хранения в лиро-эпических произведениях

Tileuzhan Dinara Musabaykyzy

Position: Master student, University «Turan-Astana», Nur-Sultan

Mailing address: 010000, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Turkestan St. 20-35

Mob.phone: +77754336401

Amangeldi Ainur Amangeldikyzy

Position: Candidate of philological Sciences, senior lecturer of the Department of Kazakh and Russian languages, S. Seifullin Kazakh agrotechnical University

Mailing address: 010000, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Saryarka St. 38-712

Mob.phone: +77057639992, +7 7755326492

The use of names of window products and containers to store them in lyrical and epic works